

ШАБАНАЙДОӘДУ

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ЭПИКАЛЫҚ ЖЫРЛАРЫНДАҒЫ БАЛАСЫЗДЫҚ ЗАРЫ

Қай ел болмасын болашағын жалғастырап үрпағын ойлайды, оның қамын жейді. Ел отбасылардың, отбасы болса жеке адамдардың біргендей күралады. Отбасының жалғасын табуы, ошағының сөнбеуі үшін жаңадан дүниеге келетін нәрестелер ете үлкен мәнге ие. Өйткені отбасының жалғасуы, отының өшпеуі елдің де отының өшпеуі деген сөз. Әсіресе өзіне тән еркіндікті сүйер мінезінен, біреулерге бағынышты өмір сұруғе көнбекендігінен, тоңірегіндегі үлкен мемлекеттердің ел-жұрттына көз алартып отыруынан жиі соғысуға мәжбүр болған түркі халықтарының өлім-жітімдері көп болған. Сол себепті елі үшін жан пиде еткен жауынгер әкенін, ағанын орнын басар, тәжі мен дәүлетіне ие болар жана нәрестенің әсіресе үлдің өмірге келуіне ерекше назар аударылып келген. Өйткені жауынгер халықтардың қай-қайсысы болмасын жана үрпактың күшіне, энергиясына зәрулік танытады. Түркі халықтарында да жалпы балаға осындағы көзкарас қалыптасқандықтан жаңа перзенті дүниеге келген ата-ана қанша қуаныш үлкен тойлар жасап, қуанышын көрсетіп, тамағы жоқ, ашты тойғызып, жалаңашты кигізіп, құрбандықтар шалып Аллаға ризашылығын білдірсе, перзенті болмаған ата-ананың қайғысы да сондай көтермеленіп жырларда әсерлі суреттеледі. Яғни жырларымызда бір қуаныш пен бір қайғыға жырдың басынан-ақ қатты назар аударылады; ол – балалы болған ата-аналардың қуанышы мен баласыз болған ата-аналардың зары. Сол себепті Әлкей Марғұлан «Баласыздық зары Түрік халықтарына ортақ жырларда ең көп кездесетін сарындардың біреуі» [1, 341], – дегенді орынды келтірген. Ортақ жырларымызда баласыздық зарын тартқан ата-ананың көбінесе хан, бек немесе бір елдің тізгінін ұстап отырған бай кіслер болып келуі жәйден-жәй емес. Өйткені «қоғамда әсіресе құт іесі болып саналатын хандар мен бектердің, белгілі батырлардың артында ісін жалғастырап, мал-мұлкіне ие болар балаларының болмауы катты көзге түсіп, сыйналатын болған. Халық хандар мен бектердің немесе батырлардың балалары болғаннан кейін қой үстіне боз торғай жұмыртқалаған, бал-дәурен,

молшылық дәуірлерінің де жалғасатынына сенген» [2, 138]. «Сондықтан халықтық ұлы мерекелерде ер баласы бар ата-аналар ең сыйлы орынға отырып, көпшілік құрметіне беленген» [1, 183]. Ал, керісінше, баласыз ата-аналар шет қағылып, кемсітіліп, қу бас атанип қорланғаннан кейін олар мал-мұлкін талақ қылып, құдайдан бала тілеп қызырып кететін болған.

Оғыздардың балалы болуға айрықша көніл бөлгенинің бірден-бір дәлелі «Қорқыт Ата кітабындағы Дирсеханұлы Бұқашжан туралы жырда» айқын көрінеді:

«Ей, хан ием, бір күні Қам-Ғанұлы Баяндор хан орнынан тұрып, өзінің жігіттеріне Шам жүртynan әкелінген ала шатырларын тіккізіп: «Ала шатырдың төбесі қокке жестсін, оған мың жерден қалы-кілемдер төсөлсін», – деп бұйрық беріпті. Хандардың ханы Баяндор оғыз елінің бектеріне жылына бір рет той беруші еді, сол тойын бастап, оған ең семіз деген жылқыларды, түье, қойларды сойғызды. Бір жерлерге ақ үй, бір жерлерге қызыл үй, енді бір жерлерге қараша үй тіккізді. Жүртyna уағыз беріп: «Ұлы-қызы бірдей жоқ, адамдар болса, олар қараша үйлерге кіргізілсін, астына қара құрым киіз төсөліп, жейтін асына қара қойдың еті берілсін, жесе жесін, жесігі келмесе орнынан тұрып кете берсін. Ұлы барларды ақ үйге, қызы барларды қызыл отауларға кіргізіндер. Ұлы жоқ, қызы жоқ, адамдар тәңірінің қарғысына ұшыраган адамдар. Оларды біз де қарғауымыз керек. Осыны бұлжыстай орындаңдар», – депті. Оғыз елінің барлық бектері тойга келіп, бас құраган еді.

Оғыздардың Дирсек хан атты бегі бар еді. Тәңірі оған не үл, не қызы бермей, қу бас еткен еді... Дирсек хан алаң-еленін атына мінді де, қасына қырық жігітін ертіп, Баяндор хан тойына келді. Баяндор ханның жігіттері алдынан шығып, оны қараша үйге кіргізді, астына қара киіз төсеп, жейтін асына қара қойдан сойыс берді. «Хан-еке, Баяндор хан-ның мұнысы қалай? Жазығым қайсы? Әлде менің қылышымның жүзін топ басты ма? Болмаса менің берген тойларым қораши болды ма? Менен төмен адамдарды хан ақ, қызыл үйлерге кіргізді. Мені солардан алабөтен қараша үйге кіргізген себебі

қайсы?» — деп сұрады. Баяндар хан жігіттері тұрып: «Хан-еке, Баяндар ханның бүйрігі солай болды: кімнің ұлы да, қызы да болмаса, ол тәңірінің қарғысына үшіраган адам, оны бізде қаргауымыз керек деді», — депті. Дирсे хан орнынан тұрды да, жігіттеріне: «Уа, ерлерім, тұрыңдар! Бұл қорлық менің кінәм бе, әйелімнің кінәсі мі?» — деп, тойды тастап кетті» [3, 12].

Дәл осы сарынды Алпамыстың өзбекше нұскасы мен Шора батыр жырынан да көреміз. Алпамыстың өзбек нұскасында: «он алты рулы қоңырат елінде агалы-інілі Байбөрі хан мен Байсары бай болады. Екеуінің де баласы жоқ, болады. Олар бір күні сундет тойына келгенде бұрынғыдай оларға құрмет көрсетілмейді. Осы халді көріп, себебін сұраган бектерге сондагы бір бай, балаларының жоғын бетіне басып, олардың мал мұлкінің өздерінен кейін талан-таражса түсемтінін айтып, оларды кемсітіп қорлайды. Қатты қорланған екі бек ренжіп тойдан кетіп қалады» [2, 140; 4, 347].

«Шора батыр» жырында болашақ батырдың өкесі Нәрікбай Қараханның тойына барғанда тойға келгендеге жар салынады. Бұл перзентсіз ата-аналарға деген көзқарастың және солардың қалай қорланғанына мысал бола алады;

«Мұсылмандың баласы,
Перзенттің даңын көрмегей.
Тайын мініп талтанда
Баласы бірге жүрмеген,
Ұлсыз, қызыз қу бастан
Хан тойына келмегей.
Шығады келсе есіктен,
Алдына төрдің өрлемей...
Ұлсыз, қызыз қу басқа,

Хан тойында несі бар?!». Осындай сөздерді естіп, қатты қорланған Нәрікбай тойға қатыспай ренжіп кетіп қалады [5, 34-35].

Жалпы жүрттың түсінігі солай болғаннан кейін баласыз ата-аналардың өздері де құдайдың өздерін қарғағанына сенген. Тағы да Қорқыт Ата кітабында «Байбөрі Баласы Бәмсі-Байрак туралы жырда» да баласыз ата-ананың зары бар:

«Баяндар хан үлкен бір той жасайды. Осы тойға ішкі және сыртқы оғыздардың барлығы жиналады. Баяндар хан тойына Байбөрі бек те келді. Баяндар ханның қарсы алдында наизасына сүйеніп, Қара Қоян баласы Қара Бодак, он жағында Казанның баласы Ораз, солында Қазылық Оғыз бектің баласы Иекенк тұрган еді. Мұны көргенде Байбөрі бектің көкірегі қарс айрылды. Өкіріп жылап, қолына орамалын алып, көздерін сұртті. Сонда бұқіл оғыз елінің тірегі, Баяндар

ханның күйеуі Қазан-Салор тізерлеп отырып, Байбөрі бекке үңіле қарады да: «О Байбөрі бек, мұнша неге қайғырасың?» — деп сұрады. «Хан Қазан, қалай жылап қайғырмасын? Басына менің тажымды киер үл жоқ. Өкшемді басар іні жоқ. Мен құдайдың қарғысына үшіраган жан болдым. О, бектерім, мен өзімнің тажым мен тажымның қамын жеп қайғырып отырмын. Күнім жестсе, бір күні өлемін. Өле қалсан, орныма, үйіме кім ие болмақ?» — деді» [3, 34].

«Манаста» «Жақыптың ең үлкен мұңы баласының болмауы еді. Бір күні сол қайғысын былай деп сыртқа шығарады: Төрт түлік малым түгел бар. Мұлкімді, байлышымды өз адап еңбегіммен таптым. Бірақ керек кезде қолымнан ұстар, мен қайтқаннан кейін «Әкетайым» деп жылайтын, бетін жырттын бір балам жоқ. Қандай бақытсыз, сорлы жан екенмін!» деп көз жасын көл қылды» [6, 3].

«Жүртшылықтан осылай зәбір көрген ата-аналар бұл қорлыққа шыдағанша қаңғып өлеійк» деп дала кезіп кетеді. «Әулиеге ат айтып, корасанға қой айтып» ата-бабаларының құмбезіне түнеп, олардан бала тілейді. Жапан түзде шаршап жүрген ата-ананың түсіне Баба түкті Шашты Әзиз кіріп, олардың баласы туралы аян береді, Қазак эпосындағы барлық атақты ерлердің тууы осы дәстүрге құрылған және бұл бүкіл Орта Азия эпосына ортақ нәрсе. Оны өсіреле ескі дәуірден келе жаткан «Қорқыт хиқаясы» мен «Оғызнаме» жарқын түрде сипаттайды [1, 83-184].

«Алпамыста» жыр басынан-ақ болашақ батырдың сексенге келген өкесі Байбөрінің шексіз байлығы болғанменен бір баласының жоқтығына жылағанын, маңайындағы баласы көптердің оны қорлаған сөздеріне, іс-әрекеттеріне қатты налығанын өте әсерлі суреттеуменен басталады. Алпамыста баласыз ата-аналар халі Қорқыт Ата кітабындағы Дирсеханұлы Бұқашжан туралы жырдағы сияқты өте шебер түрде, әсерлі ашып көрсетілген. Басқаларға қарағанда да бұл суреттеу өте ұзақ берілген.

«Бұрынғы өткен заманда,
...Жиделібайсын жерінде,
Қоңырат деген елінде
Байбөрі деген бай шықты,
Токсан мың екен карасы.
Мұрындық, ноқта тимеген,
Түйешілер мінбекен,
Сексен мың екен маясы.
Шүркірап жатқан бір жылқы,
Тогай сайын мың жылқы.
Есебі жоқ көп жылқы –
Жиделібайсын даласы...

Соншама бай болса да.
 Жоқ еді ердін баласы.
 Алланың өзі бермесе,
 Пенденің бар ма шарасы.
 Атадан жалғыз ер еді.
 Еніреген ердін бірі еді,
 Жоқ екен іні-агасы...
 Азырақ баян етейін
 Құлак сап бұган қарашы:
 Сол уақыттар болғанда,
 Сексенге жасы толғанда,
 Кетем деп байғұс арманда,
 Кайылы болып қамықты,
 Перзентсіз болып қалғанга.
 Құбылаға бас беріп,
 Екі көзге жас беріп,
 Байбөрі хаққа нальынды:
 «Алмадың, құдай, жанымды,
 Бір баланың жоғынан
 Ағайын жейді малымды.
 Айналайын атындан,
 Жаратқан жалғыз, құдайым,
 Бір баланың жоғынан
 Зорлық қылды маңайым.
 Экім қыла сөйлейді,
 Баласы көп ағайын.
 Көретін күнің болар ма,
 Көзімнің жасын, құдайым?
 Сүйегім кетті жасық бол.
 Досым кетті қашық бол.
 Көретін көзім көр болды,
 Бір перзентке асық бол.
 Аққан жасым тыя алмай,
 Перзенттің жоғы етеді.
 Баласы жоқ адамның,
 Әркімге ақы кетеді.
 «Байбөрі кү бас» деген сөз
 Сүйегімнен етеді.
 Жаратқан жапшар, құдайым,
 Перзентке зар ғып қойғанша
 Жаратпасаң не етеді?»
 Байбөрі осылай деп жүрді жылап,
 Құдайдан күні-түні бала сұрап.
 Сүйегі сырқырайды Байбөріге
 Бұл сөзді есіткен жан салып құлак.
 Кез жасы Байбөрінің бетін жуды,
 Көрмей-ақ өтем бе деп үйден дуды» [6, 17-18].

«Кобыландыда» да жыр басынан-ақ болашак батырдың әкесінің шексіз байлығы болғанменен бір балаға зар болғаны туралы айтуменен басталады. Мұндағы ерекшелік Токтарбайдың қайғысына елінің бай-кедейінің де ортақтасқаны, қайғысын бөліскені.

«Кешегі өткен заманда,
 Каракышақ Қобыланды,
 Атасы мұның Токтарбай
 Халықтан аскан болды бай.
 Байлығында есеп жоқ,
 Айдалып бағып жайылды,

Төрт түлік мәлдүң бәрі сай,
 Жаз жайлайуы жайлайған
 Қалың Қыпшақ жағалай.
 Тоқтарбайдың дәүлеті,
 Ішкені мас, жегені тоқ,
 Бай-кедейдің көнілі жай.
 Қыс қыстауы Қарастан,
 Қарастан көкке таласкан.
 Ат үйірінен аласқан,
 Қалың Қыпшақ тізіліп,
 Қасына қоныс жарасқан.
 Әліп танба Қыпшактың,
 Атағы озған алаштан.
 Сексенге жас келгенше
 Бір бала көрмей Тоқтарбай,
 Қайғыменен қан жұтып,
 Ақылынан аласқан.
 Шел иесі сұңқар қиясыз,
 «Еш нәрсе көрмей дүниеден,
 Өткенім – деген – тұяқсыз»
 Тоқтарбайдың зарына
 Қалың Қыпшақ қайыскан» [6, 77].

«Жаныш, Байышта» да ортақ сарын Асылхан деген патшаның шексіз байлығы болса да бір баласы болмағаны себепті зар жылағаны айтылады. Бірақ бұл жай басқа жырларға қарағанда қысқаша.

«Асылхан деген бір падыша бар еді. Төрт құбыласы түгел болса да бір балаға зар еді. Сол себепті тағын тастап, құдайға жалбарыныш, мойнына қоржын салып, диуана болып Меке-Мадина барам деп жөнег берді» [7, 31].

«Әр Табылды» былай қарағанда басқа жырлардан ерекшеленеді. Мұнда баласыздық зарынан гөрі өз баласына риза болмаушылық бар. Бұл жағынан Алпамыстағы Байбөрінің Ұлтан құлды өз баласы етіп алып, кейін соған риза болмаушылығы және Қорқыт ата кітабында «Төбекөз дәуді өлтірген Бисат туралы жырда» Арудың Төбекөз дәуді кішкентайынан өз баласы етіп алып, кейін оның да балаға риза болмаушылығымен үқсас болып келеді. Бұл жердегі негізгі айырмашылық Құдайназардың Эрманқанның өз ұлы болуы. «Бұрынғы откен заманда Қатаган деген елі бар, Қаратай деген жері бар, мың үйлі Қатаганды билеп Ат-Башы, Нарынды жерінде Омақан деген откен. Омақанның Орманқан және Эрманқан деген екі батыр ұлы болған. Олар Қатаган елін қайтадан қүшеттіп, қалмақтың мізін қайтарып, ерлікпен елін бағып, жарлы-жақытайбың жарыл-қауышы болып жүрді. Орманқанның баласы болмай осы дүниеден отіп кетті. Эрманқанның бұрынғы қалмақ әйелінен Құдайназар деген бір ұлы болды. Ал Құдайназар өскенде оте сүм кісі болып шықты. Құдайназардың жесті ұлы болды. Алтыбай, Кенже-

бай, Олжобай, Аргынбай, Чарғынбай деген балалары өзімен қатарынан бірге өсті. Құдайнаңар өзін-өзі билеп, болек ауыл болып қонып, әкесімен ерекісін, таласып қалды.

Кейін үрлік қылып, қырық қарақшы болып, жол тосып, алғанының пұлын бермей, олтіргенінің құнын бермей зорлықшыл болды. Эрманқан не істесе де Құдайнаңардың жасаман қылыштарын қойдыра алмағаннан кейін еншісін боліп беріп, «балалықтан кештім» деп елден қызып жіберді. Эрманқан елу жасқа келгенде, Нойгут еліне барып, Агача деген бір қызды алып келіп, онымен үйленді.

Агача он жылга дейін бала таппады» [8, 104].

Өз балаларына риза болмай, қайтадан баласы болуын қалау жағынан «Эр Табылды» жыры «Ер Төстік» жырымен ұқсас болып келеді. «Ер Төстікте», тоғыз баласы болса да, оларға риза болмаған Элеман мен кемпірі өулие-бабаларын қыдырып ақыры Қызыр Бабасының түсінде берген аянынан кейін Ер Төстікті табады» [9, 34-37].

Жоғарыдағы жырлар түркі халықтарының балалы және баласыз ата-аналарға көзқарасын,

сондай мұсіркеу жағдайдағы, кү бас атанған ата-аналардың хал-жағдайын өте өсерлі, жарқын түрде суреттейді. Әсіресе құт иесі болып саналған, хан, бек және атақты батырлардың осындай күйге түсүі ерекше көзге түсетін болған. Атасының жолын жалғастыратын, жоғын жоқтайтын, тағына, тәжіне және дәүлетіне ие болатын, атына кір келтірмейтін; керек кезде елін, халқын қорғап, оларға дұрыс басшылық жасай алатын артында асыл үрпақ қалдыру бабаларымыздың арманы болған.

ӘДЕБИЕТ

1. *Марғұлан Ә. Ежелгі жыр аңыздар.* Алматы, 1985.
2. *Білік Kara Dyzgyn.* Balkurt Destanlarының Tipolojisi. Ankara, 2007. S. 138 /www.yok.gov.tr-сайтынан алынсан/
3. Қорқыт Ата кітабы. Алматы, 1986.
4. *Цзкул Зобапоплу.* Тырк Dіnyasә Epik Destan Gelenepi. Ankara, 2003.
5. *Шора батыр.* Алматы, 1993.
6. Төрт батыр. Алматы, 1990.
7. Жаныш, Байыш. Бишкек, 2002.
8. Шырдакбек. Эр Табылды. Бишкек, 2002.
9. Эр Тешук. Бишкек, 1996.